

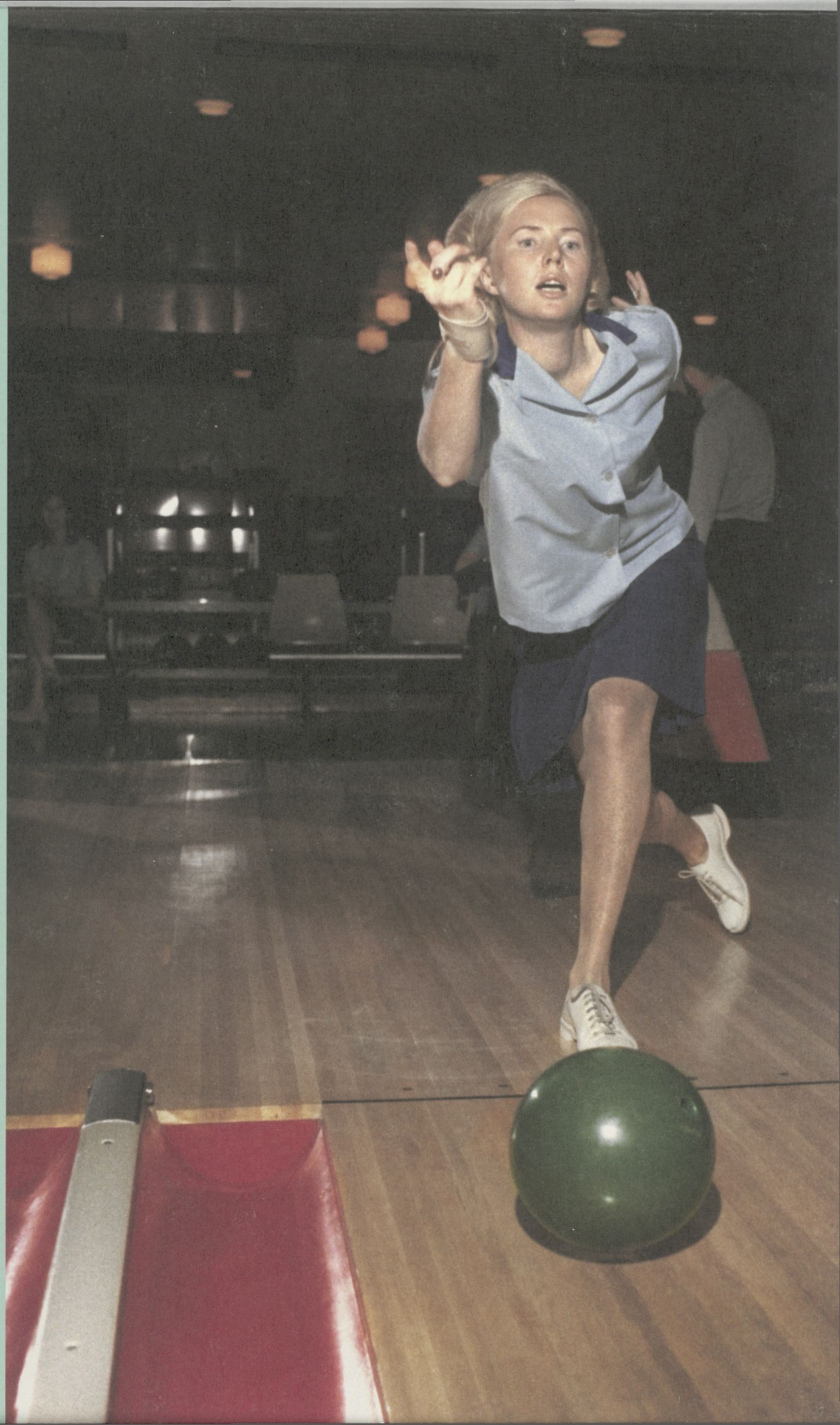
LEKAR OCH SPEL FATABUREN

LEKAR OCH SPEL

FATABUREN

2014

2014

LEKAR OCH SPEL

Red. Dan Waldetoft

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN – Nordiska museets och Skansens årsbok – är en skatt av kulturhistoriska artiklar som har publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har i dag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvireras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Samfundet Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

Fataburen 2014
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare
Redaktör Dan Waldetoft
Medredaktör Kristina Lund
Bildredaktörer Jonas Hedberg och Marie Tornehave
Översättning till engelska Alan Crozier
Omslag och grafisk form Lena Eklund, Kolofon
Omslagsfoto KW Gullers, © Nordiska museet

Tryckt hos Göteborgstryckeriet 2014
ISSN 0348 971 X
ISBN 978 91 7108 572 6

Upp- och nedvända världar

Lek, karneval och bus

JONAS ENGMAN är fil.dr i etnologi och chef för Nordiska museets arkiv.

MÄNNISKOR ÄLSKAR ATT leka. Vi leker som barn, som vuxna och som gamla. Vi leker i de flesta situationer i livet. Vi gör det med hela kroppen, med språket och med gester. Att leka är att leva. Kanske är det därför som lek inte är helt enkelt att definiera, något som avspeglas inte bara i vetenskapliga diskussioner inom pedagogik, psykologi och etnologi utan också i språkbruket.

Ordet lek har flera betydelser i språket och är ibland sammankopplat med dans, plötslig rörelse, idrott, spel och skämt i största allmänhet. Det finns också äldre beröringar med fornsvenskans »lek«, där ordet betyder hoppa, att röra sig och att dansa. Här finns en parallell till det förkristna samhällets holmgångar, vilket diskuterats av den danske folkloristen Bengt Holbaek. Han menade att denna envig var en lek som skapade ett säruniversum, med tillspetsade juridiska regler och normer just på grund av att den som vann holmgången ansågs vara den som hade rätten på sin sida.

Härutöver kan man lägga lekens språkliga länkar till fiskars fortplantning. Ordet återfinns i ofta använda ord som väderlek och kortlek. Riskerna för sammanblandningar och definitionsmässiga problem är alltså många. I dag ger vi nog för det mesta lek inne-

Ett mycket spritt tema i lek är att människor utmanar könsordningar. Här syns ungdomar i Lima, Dalarna, varav några flickor valt att klä sig i manliga kläder och mustasch. Foto: Hans Per Persson, Nordiska museet.

Lek med samhällets ordning är inte förbehållet barn – tvärtom. Bilden t.v. kan vara tagen i samband med julfirande, kanske på ett ålderdomshem på 1930-talet eller i en familj. Fotograf okänd, Nordiska museets arkiv.

På bilden ovan – tagen på Södermalm i Stockholm år 1930 – utmanas könsordningen samtidigt som det sker rasmässiga och etniska anspelningar. Foto: Gösta Spång, Nordiska museet.

Bilden ovan innehåller rika associationer till resandets värld, till könsordning, filmens värld och till åldrande. Foto: Gustaf Olsson, Nordiska museet.

Bilden t.h. föreställer fyra unga kvinnor på en av de första möhipporna någon gång kring 1900 och i Sala-trakten. Foto: T.A. Grellstrand, Nordiska museet.

börden handlingar som utförs i nöjessyfte och gärna av och med barn.

Lek och ritual

Forskningen kring lek inom samhällsvetenskaper och humanistiska ämnen som etnologi har som regel lagt stort fokus på att leken tillhör barnens sfär. Här vill jag lyfta blicken från barnens lek till leken som en del av vuxenvärlden, närmare bestämt som en del av våra ritualer.

Termen ritual är mycket bred och får allmänt betraktas som en samlingsterm för alla möjliga ritualiserade beteenden som har det gemensamt att de av människor uppfattas som särskilt laddade och betydelsebärande. En bärande idé är att människor aktivt i ord och handling markerar en ritual eller rituell händelse. På det viset har ritualer en gräns som kan vara tidsmässig (temporal), rumslig (spatial) och social (»vi«). Denna gräns kan enkelt uttryckas genom att vi säger »nu dansar vi här!« eller »vi ses på midsommar hemma hos oss!«. Med andra ord är det ingen slump att ritualer utförs på särskilda platser, vid särskilda tidpunkter och med speciellt inbjudna. Med denna utgångspunkt får man syn på grundläggande principer för hur årets högtider organiseras, men också hur mer spontana och tillfälliga ritualer kommer till: det förväntas ske vid en viss tidpunkt, på en viss plats och med vissa människor. Till och med ritualiserade politiska protester byggs upp genom att människor synkroniseras i tid och rum.

Även lekens organisation – som jag här föredrar att betrakta som en aspekt av samhälleliga ritualer – präglas av att tid, rum och utvalda personer förenas. Leken har en tidslig, rumslig och social avgränsning, men den skapar även gränser mellan dem som är i leken och de som är utanför: »vi leker, men ni får inte vara med«. Leken bygger på att gränser skapas mellan nu och då, här och där samt vi och dem.

För antropologen Gregory Bateson var detta en utgångspunkt när han formulerade en ofta använd lekdefinition, nämligen att

leken bygger på lekramar och att den bygger på en överenskom-
melse hos de lekande att de skall leka. Innanför lekramen gäller
helt andra regler än utanför ramen och deltagarna kan säga och
göra saker i leken som annars inte är möjliga.

Det är, för att tala med Bateson, annorlunda att säga »jag älskar
dig« eller »jag hatar dig« i en lek än utanför den. Det är också möj-
ligt för barn att bli både mamma och pappa i en lek som härmar fa-
miljelivet, tjuv och polis som leker med det goda och onda, eller att
leka kärlekslekar som sanning och konsekvens eller ryska posten.
I kärlekslekarna kan det vara slumpen som gör om man kysser nå-
gon »på lek«, men samtidigt härmar leken uppvaktning i verkliga
livet. I en uppteckning från 1939 beskriver en kvinna från Stock-
holm leken ryska posten på följande sätt:

Den dömde går ut i ett annat rum och knackar på dörren.

- Vem är det?
- Ryska posten.
- Vem till?
- Inga (ex).
- Hur många lacksigill finns det?
- Sex (ex).
- Svarta eller röda?
- Svaras röda, skall Inga ge den dömde sex kyssar; svaras svarta,
skall han ha sex örfilar. (EU 19360 Stockholms folkminnen.)

Plötsligt blir det i leken möjligt att kyssas – till och med sex gånger
– men också möjligt att ge örfilar. Men lekens kyssar och örfilar har
inga konsekvenser utanför leken, även om ryska postens conse-
kvenser kan vara både generande och smärtsamma.

Lek och karneval

Ett av ritualens många ansikten är karnevalen, en religiös proces-
sion som kan förknippas med katolska traditioner. Karnevalen
innebär religiöst att människor festar en sista gång före den 40 da-
gar långa fastan som slutar med påskan. Själva karnevalstågen är

I leken gestaltas både dagsaktuella och existentiella frågor. Bilden är tagen i det i början av 1960-talet växande Stockholm, närmare bestämt i förorten Bandhagen. Barnen har med hjälp av papprör klätt ut sig till robotar, kanske som en kommentar till den nyligen inledda rymdåldern. Foto: Tore Johnson, © Nordiska museet.

mer förknippade med städer än med landsbygd i Europa. I Norden försvann de i och med reformationen, men levde kvar i landsbygdens fastlagsupptåg, som kunde vara nog så karnevalsbetonade.

Ett återkommande tema i Europa såväl som i Norden är maskering och utklädnung. Det var inte ovanligt att människor klädde sig i djurskepnad, ett drag som vi i dag återfinner inte bara i moderna karnevalståg, utan även i jul- och midsommarfirande. Då leker vi att vi är rävar och grodor genom att härma djurens beteende. Växlingen mellan att uppträda som djur och som människa skapar en lek med kulturellt och socialt grundläggande kategorier som människa och djur. Detta skapar ofta en lek med den sociala ordningen: tiggaren blir kung, den fule utnämns till den skönaste.

I vår egen tid finns andra exempel på att kulturella kategoriseringar skiftas i ritualer. I möhippor, som kan beskrivas som del av ett paraply av rituella händelser kopplade till bröllop, finns det drag av symboliska könsbyten. Unga kvinnor klär sig i manliga attribut: en påmålad mustasch, plommonstop, kanske frack. På bilder från förra sekelskiftet – ungefär när möhipporna började uppträda – syns samma maskering med kvinnor som klär sig till män. Kategoribyten av detta slag finns inte bara i ritualer, utan man finner dem som ett klassiskt inslag i alla former av komik, i sagor såväl som i mytologiska berättelser.

Ett annat utmärkande drag har den sovjetiske och ryske litteraturteoretikern Mikhail Bakhtin uppmärksammat i sina arbeten om karnevalens symbolvärld: det faktum att karnevalens symboliska och rituella språk präglades av hyperboler, det vill säga groteska överdrifter.

När jag under 1990-talet studerade Socialdemokraternas första majdemonstrationer i Stockholm överraskades jag av att det fanns så pass mycket som var tillspetsat, ironiskt och skämtsamt, också lekfullt. Mitt i en politiskt högtidlig ritual kunde det dyka upp clowner, bibliska figurer, döden tillsammans med groteska hyperboler. Typiskt nog var det då frågan om det socialdemokratiska ungdomsförbundet SSU, men även det socialdemokratiska kvinnoförbundet uppträdde på detta karnevaliska sätt i maskering.

Särskilt fastnade jag för ett scenario i en processions där en ung man föreställde den lidande Jesus på sin Golgatavandring, upphängd på ett kors, med törnekrona och teaterblod rinnande på den vita särken. Omedelbart bakom honom följde liemannen, i en gestalt som närmast förde tanken till den bergmanska filmvärlden. Men här var det inte fråga om att återge den bibliska berättelsen i sig, utan denna allegoriska Kristusbild gestaltade behovet av att inte nedmontera den offentliga sektorn och välfärden. Den lidande Jesus representerade den blödande offentliga sektorn som under 1990-talet var föremål för stora besparingar. Liemannen var döden som skördade frukterna av neddragningarna. Lidandet var, kan man säga, av bibliska mått. Med hjälp av sådana rituella bilder påminns vi genom en överdrift – hyperbol – om lidande, ett tema som naturligtvis är starkt förknippat med fastans symboliska lidande, ett lidande som förbereds med festligheter, komik och lek med kulturella kategorier.

Ett annat exempel på hur karnevalens ironiska och ofta utmanande rituella språk utmanar oss är vid halloween. Då uppträder barn maskerade med dödsmasker och på mer eller mindre charmerande sätt ber de oss att ge godis – annars kommer de att ställa till bus. Inte så få vuxna reagerar över att det är barn som maskerar sig till gengångare och döda. Men det är det som är poängen: genom den sociala kategori som mest av alla i vår kultur skall förknippas med löfte om långt liv och hälsa, utmanas samhällets kategoriseringar. Döden är i det närmaste osynlig i vårt samhälle, men dyker upp i samband med de lekfulla upptågen under halloween och till och med under påsken, när påskkärringarna blir en representation av djävulen och ondskan.

I det förindustriella samhället fanns vissa paralleller till detta beteende, till exempel i samband med den sista dagen före fastan – fettisdagen. I traditionsuppteckningar sägs att på fettisdagen kunde man få påhälsning av de fattiga i socknen, gärna utklädda, som på detta sätt tiggde till sig mat. Att det just var denna dag var ingen slump, eftersom de som hade möjlighet åt fläsk och annan lyxmat innan fastetiden inleddes. I dag förknippas semlan med fettisdag-

en, vilket den också fått namn av, även om vi numera tenderar att äta detta bakverk från jul och lång tid under våren. I bondesamhället var semlan i det närmaste okänd och först med 1900-talets ökade välstånd blev den allmänt spridd. Men semlan gör skäl för benämningen hyperbol: den svällande grädden, sockret, den oproportionerligt stora bullen är lätt att betrakta som en överdrift som gränsar till det groteska. I vår tid är det dessutom ironiskt att vi äter dessa hyperboler när vi samtidigt vet att de kan äventyra vår hälsa. Men om semlan kopplas samman med ett klassiskt karnevaliskt symbolspråk blir den mer begriplig: karnevalen vänder upp och ned på världen, utmanar samhällets ordning och vår världsbild. Precis som i lekens värld härmar karnevalen samhällets ordning, men kastar också om den, utmanar den och skrattar åt den.

Bilden på barnen i rulltrappan är tagen 2012 i Stockholms tunnelbana. Barnen firar halloween, en av våra nyare högtider. Plötsligt dyker Döden, häxor och dödsväsen upp i vardagsmiljöerna och påminner oss om existensens ändlighet. Foto: Peter Segemark, © Nordiska museet.

